

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ЗАХІДНОДОНБАСЬКИЙ ІНСТИТУТ

(назва навчального підрозділу)

КАФЕДРА ПРАВА

(повна назва кафедри, циклової комісії)

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни «Господарський процес»

(назва дисципліни)

на тему: «Відповідальність за зловживання процесуальними правами у
господарському судочинстві»

Студента (ки) **Бобирець К.В.**

групи ІН35-9-22- Б1П(4,0д)

напряму підготовки (спеціальності) Право

Керівник, доцент кафедри права Житник М.О.

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: ____ ECTS ____

Члени комісії

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

м. Павлоград - 2026р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ ВИЯВЛЕННЯ.....	7
1.1. Поняття зловживання процесуальними правами у господарському процесі та його доктринальні підходи.....	7
1.2. Критерії відмежування зловживання від помилки, недбалості та добросовісного процесуального ризику	14
1.3. Межі реалізації процесуальних прав: добросовісність, розумність і процесуальна дисципліна.....	18
РОЗДІЛ 2. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОВЖИВАННЯ: САНКЦІЇ, ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ	25
2.1. Правова природа відповідальності у господарському судочинстві та її співвідношення з процесуальним примусом	25
2.2. Умови застосування процесуальних санкцій: обґрунтованість, доказування, межі судового розсуду	30
2.3. Проблемні аспекти та напрями удосконалення механізмів протидії зловживанням.....	34
ВИСНОВКИ	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	41

ВСТУП

Ефективність господарського судочинства значною мірою визначається не лише якістю правового регулювання та рівнем професійності суду, а й процесуальною поведінкою учасників справи. У сучасних умовах зростання складності господарських відносин, інтенсифікації комерційного обороту та підвищення ролі суду як механізму вирішення економічних конфліктів особливої актуальності набуває проблема добросовісного здійснення процесуальних прав. Реалізація сторонами та їх представниками наданих процесуальних можливостей має забезпечувати досягнення завдань судочинства, а саме, своєчасний, справедливий і ефективний розгляд спору.

Водночас практика демонструє, що процесуальні права нерідко використовуються не як інструмент захисту, а як засіб процесуального впливу, затягування розгляду, створення штучних перешкод опоненту або формування нерівності процесуальних позицій.

Такі прояви, що охоплюються категорією зловживання процесуальними правами, становлять суттєву загрозу як для процесуальної економії, так і для довіри до суду, оскільки викривляють саму природу змагального процесу та ускладнюють реалізацію права на справедливий суд.

Зловживання процесуальними правами є складним феноменом, який перебуває на перетині доктрини зловживання суб'єктивним правом, принципу добросовісності та процесуальних гарантій змагальності й диспозитивності. На відміну від очевидних процесуальних порушень, зловживання зазвичай маскується під формально допустиму поведінку, однак його дії спрямовані не на захист чи реалізацію права, а на досягнення несумісних із цілями процесу результатів.

Саме тому проблема відповідальності за зловживання процесуальними правами потребує особливої уваги: з одного боку, суд повинен мати дієві механізми протидії недобросовісним практикам, з іншого, застосування санкцій не може перетворюватися на інструмент надмірного формалізму або створювати «охолоджувальний ефект» для права особи на звернення до суду.

Баланс між процесуальною дисципліною та доступом до правосуддя є ключовим методологічним орієнтиром у дослідженні цієї теми.

Актуальність обраної теми посилюється тим, що господарське судочинство характеризується підвищеною концентрацією процесуальних інструментів, активною роллю представництва, значним обсягом доказових матеріалів. У таких умовах будь-які тактики штучного затягування, надмірного процесуального навантаження чи недобросовісного використання процедурних засобів мають не тільки юридичні, а й суттєві економічні наслідки.

Відповідальність за зловживання процесуальними правами виступає водночас засобом процесуального порядкування і гарантією рівності сторін, адже спрямована на нейтралізацію поведінки, яка спотворює конкуренцію процесуальних позицій та перешкоджає ухваленню законного й обґрунтованого рішення у розумний строк.

Ступінь наукової розробки. Проблема зловживання процесуальними правами та відповідальності за недобросовісну процесуальну поведінку в господарському судочинстві отримала помітне висвітлення в українській процесуальній доктрині. Серед авторів, які спеціально зверталися до господарсько-процесуального виміру цієї проблематики, слід відзначити насамперед Ю. І. Александрович В. В. Рєзнікова, О. К. Намясенко, О. О. Перекрестна, О. С. Фонова, А. В. Катрич, А. В. Смітюх, та інші, яка досліджувала явище зловживання процесуальними правами саме у господарському судочинстві.

Мета курсової роботи полягає у комплексному дослідженні правової природи та практичних механізмів притягнення учасників господарського процесу до відповідальності за зловживання процесуальними правами, з'ясуванні критеріїв кваліфікації недобросовісної процесуальної поведінки та визначенні підходів, що забезпечують ефективність процесуальних санкцій за умови дотримання балансу між процесуальною дисципліною і правом на судовий захист.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- з'ясувати наукові підходи до розуміння зловживання процесуальними правами та його місця в системі принципів господарського судочинства;
- виокремити та охарактеризувати основні ознаки зловживання процесуальними правами, а також критерії його виявлення у господарському процесі;
- відмежувати зловживання процесуальними правами від процесуальної помилки, недбалості й добросовісного використання процесуальних інструментів;
- проаналізувати правову природу відповідальності за зловживання процесуальними правами та її співвідношення із заходами процесуального примусу;
- дослідити зміст і функціональне призначення процесуальних санкцій, що застосовуються у зв'язку зі зловживанням, та визначити критерії їх пропорційності;
- узагальнити підходи судової практики до встановлення факту зловживання і до обґрунтування застосованих процесуальних наслідків;
- сформулювати висновки та пропозиції щодо удосконалення правозастосовних підходів до протидії зловживанням процесуальними правами у господарському судочинстві.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення господарського судочинства у зв'язку з реалізацією учасниками справи процесуальних прав та виконанням процесуальних обов'язків.

Предметом дослідження виступають теоретичні та практичні аспекти відповідальності за зловживання процесуальними правами, зокрема підстави й умови її застосування, критерії кваліфікації недобросовісної процесуальної поведінки, а також система процесуальних санкцій і їх функціональне призначення у забезпеченні справедливого та ефективного розгляду спорів.

Методологічну основу роботи становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання. Застосування діалектичного підходу дає змогу розглядати інститут відповідальності в динаміці та взаємозв'язку з

принципами процесу, формально-юридичний метод забезпечує коректність аналізу правових конструкцій, порівняльно-правовий підхід сприяє виявленню відмінностей між суміжними процесуальними явищами та уточненню критеріїв їх розмежування, а системний метод дозволяє оцінити місце відповідальності за зловживання в загальній архітектурі процесуальних засобів впливу суду на поведінку учасників.

Науково-практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані для більш чіткого розуміння меж добросовісної реалізації процесуальних прав, для уніфікації підходів до кваліфікації зловживань, а також для вироблення аргументованих рекомендацій щодо застосування процесуальних санкцій із дотриманням вимоги пропорційності та недопущення необґрунтованого обмеження доступу до правосуддя. У прикладному аспекті робота може бути корисною як для учасників процесу та їх представників при формуванні процесуальної стратегії, так і для узагальнення практичних проблем, що виникають під час реагування суду на недобросовісну поведінку.

Структура курсової роботи зумовлена метою та логікою дослідження і охоплює вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ ВИЯВЛЕННЯ

1.1. Поняття зловживання процесуальними правами у господарському процесі та його доктринальні підходи

Проблема зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві належить до числа найбільш складних і водночас практично значущих питань сучасного процесуального права. Її актуальність зумовлена тим, що господарський процес будується на активності сторін, змагальності та диспозитивності, тобто на широких можливостях учасників справи самостійно формувати процесуальну позицію, подавати докази, ініціювати процесуальні дії та обирати засоби захисту.

Однак саме в умовах значної процесуальної свободи виникає ризик використання процедурних механізмів не за їх призначенням. Це породжує необхідність чітко відмежувати добросовісну процесуальну активність від поведінки, яка хоча й зовні відповідає формальним правилам, але за своїм змістом спрямована на перешкоджання здійсненню правосуддя, на штучне затягування розгляду, на створення процесуальних бар'єрів для опонента або на отримання непропорційної процесуальної переваги.

Нормативною основою осмислення меж процесуальної поведінки є конституційні гарантії права на судовий захист і доступу до правосуддя. Відповідно до статті 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також право на захист своїх прав і свобод у судовому порядку.[1] Ця гарантія, однак, не означає, що будь-яка поведінка учасника процесу автоматично визнається допустимою лише тому, що вона здійснюється у формі реалізації процесуального права.

Судовий захист має відбуватися у процедурних рамках, які забезпечують справедливість, рівність сторін та ефективність судочинства. Саме тому господарське процесуальне законодавство, формулюючи завдання судочинства,

одночасно встановлює вимоги до добросовісної реалізації процесуальних прав і передбачає механізми реагування на їх недобросовісне використання.

Завдання господарського судочинства закріплено у статті 2 Господарського процесуального кодексу України, яка визначає, що метою є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення спорів з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів.[3] Ця норма є не лише програмною декларацією, а й методологічним критерієм оцінювання процесуальної поведінки. Дії учасника, які суперечать досягненню зазначених цілей, можуть бути кваліфіковані як такі, що виходять за межі допустимого здійснення процесуальних прав.

Таким чином, поняття зловживання у господарському процесі не може бути коректно розкритим без звернення до ідеї функціонального призначення процесуальних прав, що полягає у забезпеченні ефективної реалізації права на судовий захист, а не в створенні процедурних перешкод.

Законодавець прямо формулює загальний припис про добросовісність у сфері процесуальних прав. У статті 43 Господарського процесуального кодексу України закріплено, що учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, а зловживання процесуальними правами не допускається.[3] У цій же статті визначено, що залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, які суперечать завданню господарського судочинства, а також наведено орієнтовні приклади такої поведінки, зокрема подання заяв або скарг щодо питань, які вже вирішені судом, за відсутності нових підстав чи обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу, а також інші дії, спрямовані на безпідставне затягування або перешкоджання розгляду справи чи виконанню судового рішення. Важливо, що перелік має відкритий характер, а отже закон не зводить зловживання до строго визначених випадків, а допускає оціночну кваліфікацію, виходячи з цілей процесу та конкретики справи.

Такий підхід закономірно відображає природу зловживання як явища, яке часто не має вигляду прямого порушення процедури. Навпаки, характерною рисою процесуального зловживання є формальна легальність дії: клопотання може бути оформлене належно, скарга може відповідати вимогам, відвід може бути заявлений у допустимий момент, однак фактичний зміст і функціональна спрямованість цих дій можуть бути несумісними з завданням судочинства. Саме тому в законодавчій моделі ключовим орієнтиром є не тільки форма, а й мета та ефект процесуальної поведінки, її вплив на розумні строки, на рівність сторін і на можливість суду розглянути справу по суті без створення штучних бар'єрів.

У процесуально-правовому сенсі зловживання процесуальними правами доцільно розуміти як використання наданих законом процесуальних можливостей у спосіб, що суперечить їх призначенню та завданню судочинства, спрямований або об'єктивно здатний призвести до перешкоджання здійсненню правосуддя, порушення розумних строків, ускладнення встановлення обставин справи чи створення непропорційного процесуального тягара для інших учасників.

Загальнотеоретичним підґрунтям цієї конструкції виступає правова ідея меж здійснення суб'єктивного права, яка притаманна приватному праву. Відповідно до частини третьої статті 13 Цивільного кодексу України не допускаються дії, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. У частині третій статті 16 Цивільного кодексу України додатково передбачено, що суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу у разі порушення особою положень, встановлених статтею 13 цього Кодексу.

Незважаючи на те, що ці приписи належать до матеріально-правового регулювання, їх ціннісна основа безпосередньо впливає на процесуальну сферу: право не може реалізовуватися як абсолютна свобода, відокремлена від його соціальної функції та від принципу добросовісності. Перенесення цієї логіки до господарського процесу означає, що процесуальні права не є інструментом

безмежної тактики, а мають реалізовуватися з урахуванням призначення судової процедури.

Водночас господарський процес має власні особливості, які ускладнюють кваліфікацію зловживання. По-перше, господарські спори часто характеризуються великим обсягом документальних доказів, значною кількістю процесуальних заяв і клопотань, участю професійних представників. Це створює широкий спектр законних процесуальних дій, які можуть бути використані як добросовісно, так і недобросовісно. По-друге, суд, зберігаючи нейтральність, не може підміняти сторони у формуванні їх позиції й доказуванні, що прямо впливає з принципу змагальності.

Стаття 13 Господарського процесуального кодексу України закріплює засади змагальності сторін, передбачаючи, що кожна сторона повинна довести обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, а також несе ризик наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням процесуальних дій. Стаття 14 Господарського процесуального кодексу України визначає диспозитивність, відповідно до якої учасники справи вільні в розпорядженні своїми процесуальними правами в межах і способів, встановлених законом. Ці принципи, забезпечуючи свободу сторін, одночасно підвищують значення процесуальної добросовісності як умовної «етичної межі» змагальної активності.[3]

Разом із тим закон не залишає суд пасивним спостерігачем у ситуаціях, коли процесуальні інструменти використовуються руйнівно. У тій же статті 13 Господарського процесуального кодексу України міститься припис про обов'язок суду вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами та для виконання учасниками процесу їхніх процесуальних обов'язків. Таким чином, законодавець закріплює модель «керованої змагальності», у межах якої сторони є активними, але суд має повноваження забезпечувати процесуальну дисципліну й протидіяти тактикам, що деформують цілі судочинства.

Поняття зловживання процесуальними правами в господарському процесі не може зводитися лише до суб'єктивного наміру «перешкоджати», хоча наявність такої мети є важливим маркером. Практично суд далеко не завжди має можливість встановити внутрішню мотивацію учасника, адже зловживання найчастіше проявляється через повторюваність, надмірність або очевидну безпідставність процесуальних ініціатив, які в сукупності формують картину деструктивної поведінки. Саме тому сучасна нормативна модель поєднує два взаємодоповнювальні критерії: мету та наслідок. Це простежується, зокрема, в інституті процесуального примусу.

Стаття 135 Господарського процесуального кодексу України передбачає можливість накладення штрафу, серед підстав якого прямо названо зловживання процесуальними правами та вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству. Наявність цільового формулювання вказує, що законодавець допускає оцінку спрямованості поведінки. Водночас сама стаття 43 Господарського процесуального кодексу України виводить кваліфікацію зловживання також через суперечність завданню судочинства, що фактично орієнтує на об'єктивний вплив дії на процес.[3]

Додатковим підтвердженням того, що зловживання має не тільки «морально-оціночний», а й юридично значущий характер, є закріплення процесуальних наслідків, які безпосередньо прив'язуються до недобросовісної поведінки. У частині третій статті 43 Господарського процесуального кодексу України встановлено, що суд може залежно від обставин залишити без розгляду або повернути заяву, скаргу чи клопотання, якщо визнає їх подання зловживанням процесуальними правами.

Це означає, що правова система господарського процесу дозволяє «нейтралізувати» процесуальний документ, якщо він використовується як механізм штучного ускладнення процесу. Поряд із цим важливу роль відіграє механізм судових витрат. Частина дев'ята статті 129 Господарського процесуального кодексу України надає суду можливість покласти судові витрати на сторону, яка зловживає процесуальними правами, незалежно від результатів

вирішення спору.[3] Такий підхід свідчить, що зловживання розглядається як поведінка, яка сама по собі може бути підставою для негативних фінансових наслідків, оскільки вона суперечить інтересам належного здійснення правосуддя.

Для коректного визначення поняття зловживання необхідно також враховувати, що господарський процес функціонує в умовах необхідності забезпечення розумних строків та ефективності захисту. Процесуальні права сторін слугують не лише інтересам конкретного учасника, але й спільній меті судочинства щоб вирішити спір так, щоб відновити порушений баланс у правовідносинах. Коли процесуальні засоби стають інструментом нескінченного відтермінування, множення спорів, вже вирішених питань або блокування виконання судового рішення, виникає конфлікт між приватною процесуальною свободою і публічно значущою функцією суду як інституції. Саме на цьому конфлікті й базується правова необхідність інституту протидії зловживанням: судовий процес має захищати право, а не створювати простір для процедурних маніпуляцій.

Разом із тим, формулюючи поняття зловживання, необхідно уникати небезпеки надмірної універсалізації. Процес у господарських справах передбачає, що сторони можуть здійснювати активний, інколи жорсткий процесуальний захист, використовуючи всі дозволені законом інструменти, включно з поданням заяв, оскарженням ухвал, заявленням відводів, клопотаннями про витребування доказів, призначення експертиз тощо.

Сам факт інтенсивної процесуальної активності ще не означає зловживання, оскільки сторона має право обирати процесуальну стратегію. Зловживання виникає тоді, коли процесуальна активність втрачає зв'язок із предметом і метою процесуального захисту та набуває ознак штучності, безпідставності або повторюваного блокування процесу. У цьому сенсі поняття зловживання завжди має ситуаційний характер і потребує оцінки контексту: часової стадії, попередніх дій, їх впливу на строки й можливість розгляду,

наявності альтернативних добросовісних засобів захисту, а також відповідності дій логіці доказування та предмету спору.

У науково-прикладному вимірі поняття зловживання процесуальними правами доцільно описувати як процесуальне правопорушення особливого типу, оскільки воно вчиняється не шляхом прямого порушення заборони чи невиконання обов'язку, а шляхом недобросовісного використання дозволу. Така конструкція є типовою для правових систем, у яких визнається, що право не може бути інструментом заподіяння шкоди або руйнування правопорядку. У господарському процесі це означає, що дозволені законом процесуальні засоби можуть бути обмежені в їх застосуванні лише тоді, коли вони використовуються всупереч завданню судочинства і порушують принцип добросовісності. Саме тому законодавець одночасно встановлює і загальну заборону зловживання, і процесуальні наслідки, і фінансові санкції, зберігаючи можливість судового контролю та індивідуалізації реакції на конкретну поведінку.

Отже, поняття зловживання процесуальними правами у господарському процесі має розумітися як недобросовісне використання учасником справи або його представником процесуальних прав у формально допустимий спосіб, але всупереч їх призначенню та завданню господарського судочинства, що проявляється у спрямованості або фактичній здатності такої поведінки перешкоджати здійсненню правосуддя, порушувати розумні строки, створювати штучні процесуальні перешкоди чи формувати непропорційний тягар для іншої сторони.

Нормативна визначеність цього поняття забезпечується приписами статті 43 Господарського процесуального кодексу України про добросовісність і неприпустимість зловживання, статті 2 Господарського процесуального кодексу України про завдання судочинства, а також нормами про процесуальні наслідки та санкції, зокрема статтею 135 і частиною дев'ятою статті 129 Господарського процесуального кодексу України. У системному зв'язку з конституційною гарантією права на судовий захист, передбаченою статтею 55 Конституції України, та загальною заборonoю зловживання правом у приватному праві,

закріпленою у частині третій статті 13 Цивільного кодексу України, даний інститут формує процесуальний механізм захисту судочинства від деструктивних тактик і водночас виступає гарантією того, що змагальність і диспозитивність не перетворяться на інструменти процедурного саботажу.

1.2. Критерії відмежування зловживання від помилки, недбалості та добросовісного процесуального ризику

Проблема відмежування зловживання процесуальними правами від процесуальної помилки, недбалості та добросовісного процесуального ризику має принципове значення для господарського судочинства, оскільки саме в цій точці перетинаються дві рівновеликі цінності: гарантії змагальності й диспозитивності та обов'язок забезпечити ефективність і належний порядок процесу. Нормативною основою такого відмежування є вимога добросовісного користування процесуальними правами та заборона їх зловживання, закріплена у статті 43 Господарського процесуального кодексу України, а також орієнтація на завдання господарського судочинства, визначене статтею 2 Господарського процесуального кодексу України. [3]

Водночас законодавець не зводить зловживання до закритого переліку випадків: кваліфікація завжди потребує оцінки конкретної поведінки, її контексту, функціональної спрямованості та впливу на перебіг справи. Саме тому в доктрині напрацьовані критерії, які дозволяють уникати двох крайностей: автоматичного таврування будь-якої активної процесуальної позиції як зловживання і, навпаки, толерування тактик, що руйнують процесуальну форму під виглядом реалізації прав.

У сучасних господарсько-процесуальних дослідженнях одним із базових є підхід, згідно з яким відмежування має ґрунтуватися на поєднанні цільового та функціонального елементів. У цьому ключі В. В. Резнікова підкреслює, що зловживання найчастіше маскується під формально допустимі дії, а тому вирішальним стає не сам факт подання клопотання, скарги чи заяви, а те, чи

відповідає їх використання призначенню процесуальних інструментів і чи не перетворюються вони на спосіб перешкоджання здійсненню правосуддя. [15]

Такий підхід безпосередньо кореспондує із законодавчою конструкцією статті 43 Господарського процесуального кодексу України, де акцент зроблено на діях, що суперечать завданню судочинства, а також із механізмами процесуального реагування у вигляді штрафу за статтею 135 цього Кодексу та покладення судових витрат незалежно від результату спору за частиною дев'ятою статті 129.

Важливим критерієм відмежування є характер процесуальної мети і її правова легітимність у змагальному процесі. Ю. І. Александрович у своїх міркуваннях про зловживання процесуальними правами звертає увагу на те, що змагальність допускає гостру правову позицію, наполегливість у доказуванні, використання передбачених законом процесуальних засобів для відстоювання інтересів, однак не допускає перетворення процесу на інструмент досягнення позапроцесуальних результатів, зокрема затягування, тиску чи блокування. [24]

У цій площині процесуальна помилка відрізняється тим, що її мета загалом процесуально правильна коли учасник прагне захисту або доведення, але помиляється у правовій кваліфікації, формі чи обґрунтуванні. Натомість зловживання проявляється тоді, коли мета або домінуючий ефект поведінки є антифункціональними щодо процесу: дія спрямована не на вирішення спору, а на створення перешкод для його розгляду.

Другим вагомим критерієм є очевидна безпідставність та відсутність розумного зв'язку між процесуальною ініціативою і предметом спору.

О. О. Перекрестна, досліджуючи зловживання господарсько-процесуальними правами, акцентує, що відмежування має здійснюватися через оцінку того, чи містить процесуальна дія мінімально необхідне фактичне або правове підґрунтя, здатне виправдати її ініціювання. Звідси випливає практичний висновок: відмова суду в задоволенні клопотання ще не означає зловживання, але завідомо безпідставна ініціатива, яка не має раціонального процесуального сенсу, є сильним індикатором недобросовісності. [18] Такий

підхід узгоджується з логікою статті 43 Господарського процесуального кодексу України, яка прямо вказує на можливість кваліфікувати як зловживання повторне подання заяв щодо питань, уже вирішених судом, без нових підстав, або заявлення завідомо безпідставного відводу.

Третім критерієм виступає повторюваність і серійність процесуальних ініціатив, а також ігнорування процесуальних орієнтирів суду. О. К. Намясенко, аналізуючи практичні прояви зловживання у господарському судочинстві, наголошує, що недобросовісність часто розкривається не в одній дії, а в моделі поведінки: подання однотипних клопотань із незначними формальними змінами, ініціювання процедур без нових обставин, відтворення вже оцінених судом аргументів як способу «зупинити» рух справи. [17] У таких випадках відмежування від помилки стає очевидним: помилка, як правило, коригується після процесуального роз'яснення або відмови суду, тоді як зловживання проявляється у наполегливому відтворенні безрезультативних дій саме з ефектом затягування чи перешкоджання. Це кореспондує і з обов'язком суду запобігати зловживанню процесуальними правами, передбаченим у статті 13 Господарського процесуального кодексу України, де поряд із змагальністю закріплено обов'язок суду вживати заходів для належного здійснення процесу.

Четвертий критерій пов'язаний із категорією добросовісного процесуального ризику. О. С. Фонова, досліджуючи зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу, звертає увагу на те, що змагальний процес неминуче включає «процесуальний ризик»: сторона може подавати клопотання про витребування доказів, призначення експертизи, відвід чи скаргу, не маючи гарантії їх задоволення, але маючи обґрунтоване переконання у необхідності такої дії для захисту.[19] Тому межа між добросовісним ризиком і зловживанням проходить не через результат, а через наявність правдоподібного обґрунтування, логічного зв'язку з предметом спору, своєчасність і процесуальну послідовність поведінки. Якщо дія має раціональне пояснення та спрямована на реалізацію права на захист, вона становить допустиму тактику, навіть якщо виявиться неуспішною. Якщо ж процесуальна

ініціатива не має реального процесуального сенсу й запускається переважно для відтермінування розгляду, тоді йдеться про недобросовісне використання правових можливостей.

П'ятим критерієм є відмежування зловживання від недбалості. Недбалість у процесуальному сенсі пов'язана не стільки з маніпулятивною метою, скільки з недостатньою старанністю у виконанні процесуальних обов'язків або організації процесуальної діяльності. А. В. Катрич, розглядаючи зловживання процесуальними правами та пов'язані з ним процесуальні наслідки, обґрунтовує, що для кваліфікації зловживання принципово важливо встановити недобросовісний характер реалізації права, тоді як недбалість може проявлятися у пропусках строків, несвоєчасному поданні документів, неякісному оформленні процесуальних матеріалів, неявці без належної організації участі тощо.[22] Такі ситуації, хоча й здатні негативно впливати на строки, не завжди мають ознаки зловживання, допоки не набувають системності й не поєднуються з поведінкою, яка об'єктивно спрямована на блокування процесу. У цьому контексті правове значення має те, що законодавство розрізняє процесуальні наслідки та санкції: штраф як захід процесуального примусу за статтею 135 Господарського процесуального кодексу України прямо пов'язується зі зловживанням і перешкоджанням судочинству, тоді як недбалість частіше «покривається» загальними правилами процесуального ризику та розподілу обов'язків доказування.

Окрему методологічну цінність для відмежування зловживання від помилки й ризику має підхід А. В. Смітюха, який звертає увагу на особливі поведінкові моделі недобросовісної процесуальної тактики, що проявляються як «процесуальні диверсії». Сутність цього підходу полягає в тому, що зловживання може бути не одиничним актом, а цілісною стратегією, яка складається з формально допустимих, але штучних і серійних процесуальних кроків, об'єднаних одним ефектом, а саме, дестабілізацією провадження, створенням надмірного процесуального навантаження, підривом принципу розумного строку.[20] Така концепція посилює критерій комплексної оцінки

поведінки: суд та дослідник повинні аналізувати не лише окремий документ, а сукупність дій учасника, їх повторюваність, взаємозв'язок, часову прив'язку та вплив на можливість вирішення спору по суті.

Узагальнюючи наведені доктринальні підходи, можна сформулювати науково придатну модель відмежування, яка відповідає як нормативним орієнтирам, так і логіці господарського процесу. Процесуальна помилка характеризується добросовісною метою захисту при хибності юридичної оцінки або форми реалізації права і зазвичай коригується при отриманні процесуальних орієнтирів. Недбалість характеризується дефіцитом належної старанності у виконанні процесуальних обов'язків і не завжди містить намір перешкоджати, хоча може об'єктивно ускладнювати процес. Добросовісний процесуальний ризик характеризується використанням процесуальних інструментів у межах змагальності за наявності правдоподібного обґрунтування та зв'язку зі спором, навіть якщо результат виявиться негативним для ініціатора. Зловживання процесуальними правами характеризується недобросовісним використанням формально дозволених процесуальних засобів всупереч їх призначенню і завданню судочинства, що проявляється через очевидну безпідставність, повторюваність, серійність, штучність або непропорційний деструктивний вплив на хід провадження, а також через спрямованість або об'єктивний ефект перешкоджання розгляду справи у розумний строк. Саме така системна оцінка дозволяє застосовувати статтю 43 Господарського процесуального кодексу України як інструмент захисту процесу від маніпуляцій, не перетворюючи її на механізм обмеження права на ефективний судовий захист.

1.3. Межі реалізації процесуальних прав: добросовісність, розумність і процесуальна дисципліна

Межі реалізації процесуальних прав у господарському судочинстві становлять один із визначальних елементів належної процесуальної форми, оскільки саме через їх дотримання забезпечується поєднання приватного

інтересу сторони в ефективному захисті з публічно значущою функцією суду як органу правосуддя. Процесуальні права надаються учасникам справи як інструменти реалізації принципів змагальності та диспозитивності, а також як гарантії права на судовий захист. Проте сам факт наявності процесуального права не означає абсолютної свободи його використання у будь-який спосіб. У господарському процесі межі реалізації процесуальних прав визначаються нормативним імперативом добросовісності, вимогою розумності процесуальної поведінки та необхідністю дотримання процесуальної дисципліни як умови ефективного і своєчасного розгляду спору.[21]

Нормативною основою встановлення таких меж виступає стаття 43 Господарського процесуального кодексу України, яка закріплює обов'язок учасників судового процесу та їх представників добросовісно користуватися процесуальними правами та прямо встановлює недопустимість зловживання ними. У цій нормі добросовісність набула значення не лише загального етичного орієнтира, а процесуального стандарту поведінки, що підлягає судовій оцінці і може породжувати юридично значущі наслідки. Зазначена конструкція кореспондує із завданням господарського судочинства, закріпленим у статті 2 Господарського процесуального кодексу України, оскільки добросовісне користування процесуальними правами є умовою справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду спору та ефективного захисту прав і законних інтересів. У межах цієї системи координат добросовісність постає як функціональний критерій: процесуальне право повинно реалізовуватися відповідно до його призначення, тобто для захисту, доказування, уточнення позиції або забезпечення гарантій змагальності, але не для створення штучних перепон суду чи опоненту.

Зміст добросовісності у процесуальному праві доцільно розуміти як сукупність вимог до поведінки учасника, що виражаються в коректному використанні наданих законом процесуальних можливостей без спотворення їхнього призначення. У цьому аспекті підхід В. В. Резнікової є показовим: дослідниця підкреслює, що процесуальне зловживання часто виникає саме через

деформацію допустимих правових механізмів, коли зовнішньо «правомірна» дія стає інструментом перешкоджання судочинству. Відповідно, межа добросовісності проходить там, де припиняється зв'язок між процесуальною ініціативою та реальною потребою у захисті чи доведенні, а домінуючим стає ефект затягування, блокування або процесуального тиску.[16] Така позиція узгоджується з тим, що стаття 43 Господарського процесуального кодексу України дозволяє суду оцінювати поведінку через критерій суперечності завданню судочинства і визнавати певні дії зловживанням саме внаслідок їх антифункціонального характеру.

Водночас добросовісність у процесі не є тотожною поступливості або відмові від активного захисту. Змагальна модель передбачає, що сторона може діяти наполегливо, використовувати наявні процесуальні інструменти, оскаржувати ухвали, заявляти клопотання, подавати докази, доводити власну позицію і заперечувати аргументи опонента. Саме тому межі реалізації процесуальних прав не можуть зводитися до оцінки того, чи є поведінка «зручною» для суду або іншої сторони. Вони повинні визначатися тим, чи зберігається спрямованість поведінки на досягнення процесуальної мети, чи не виходить вона за межі належного використання процедурних гарантій. Ю. І. Александрович, аналізуючи зловживання процесуальними правами в міжпроцесуальному вимірі, послідовно підкреслює, що право на захист передбачає свободу процесуальної стратегії, але ця свобода обмежується заборонаю використання процесу для досягнення цілей, несумісних із призначенням судової процедури.[24] Такий підхід формує доктринальне підґрунтя для розуміння добросовісності як балансу між активністю і коректністю, а не як вимоги «мінімальної активності».

Особливе місце у визначенні меж реалізації процесуальних прав займає вимога розумності процесуальної поведінки. Хоча поняття розумності частіше асоціюється з матеріальним правом, у процесуальній сфері воно набуває прикладного значення як критерій оцінки доцільності та пропорційності процесуальних ініціатив. Процесуальна розумність проявляється у тому, що

учасник обирає такі засоби процесуального захисту, які є співмірними з метою, не створюють надмірного процесуального навантаження без необхідності, відповідають стадії процесу і не мають очевидно штучного характеру.

Підхід О. О. Перекрестної, яка досліджувала зловживання господарсько-процесуальними правами, дозволяє акцентувати, що розумність виступає «фільтром» проти надмірної, серійної або беззмістовної процесуальної активності. Процесуальна ініціатива, позбавлена мінімального фактичного чи правового підґрунтя, або така, що повторює вже вирішене без нових обставин, виходить за межі розумного користування процесуальними правами навіть тоді, коли формально не порушує вимог до форми документа.[18]

Розумність у процесі тісно пов'язана з категорією добросовісного процесуального ризику. Учасник має право здійснювати процесуальні кроки, щодо яких не існує гарантії успіху, але існує правдоподібна аргументація та логічний зв'язок із предметом спору. Саме тому О. С. Фонова, аналізуючи зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу, наголошує, що невдала процесуальна тактика не повинна автоматично ототожнюватися зі зловживанням. Межа між ризиком і зловживанням проходить за наявністю або відсутністю раціональної процесуальної мети та обґрунтування, а також за характером впливу на рух справи.[19] Якщо процесуальні дії мають змістовну роль у захисті позиції, вони становлять реалізацію права навіть за умови негативного процесуального результату; якщо ж вони використовуються як «процесуальні шуми», тоді втрачається критерій розумності, що стає передумовою кваліфікації як зловживання.

Третім ключовим елементом меж реалізації процесуальних прав є процесуальна дисципліна. Вона охоплює дотримання встановлених строків, виконання процесуальних обов'язків, належне оформлення і подання документів, явку в судові засідання або належне повідомлення про причини неявки, виконання ухвал суду, а також загальну послідовність і коректність поведінки в процесі. Процесуальна дисципліна не є самодостатньою «формальністю», а слугує механізмом, що забезпечує рівність сторін і реальність

змагального процесу. Норми Господарського процесуального кодексу України послідовно вибудовують модель, за якої учасники не лише мають права, але й несуть ризики та обов'язки, пов'язані з їх реалізацією. Зокрема, стаття 13 цього Кодексу встановлює, що кожна сторона повинна довести обставини, на які посилається, і несе ризик наслідків невчинення процесуальних дій. Цей припис відображає дисциплінуючу логіку процесу: свобода сторони супроводжується відповідальністю за організацію власної процесуальної позиції.

Процесуальна дисципліна має значення також у контексті судового контролю та судового розсуду при протидії зловживанням. Стаття 43 Господарського процесуального кодексу України, наділяючи суд повноваженням визнавати зловживання і застосовувати відповідні процесуальні наслідки, фактично покладає на суд обов'язок мотивовано оцінювати поведінку учасника, а не реагувати механічно. Тому дисципліна проявляється не тільки як вимога до сторін, але й як стандарт судового реагування: судові заходи мають застосовуватися обґрунтовано і пропорційно.

У цьому аспекті О. К. Намясенко звертає увагу на практичні ризики неправильної кваліфікації процесуальних дій, коли суд може сприйняти як зловживання те, що насправді є проявом недбалості або неефективної тактики, або навпаки не помітити стратегію серійного затягування під виглядом «реалізації прав». Відтак дисципліна у процесуальному сенсі охоплює й дисципліну кваліфікації: суд має відмежовувати недобросовісну поведінку від помилок і ризику, враховуючи комплекс обставин.[17]

Особливий вимір процесуальної дисципліни проявляється через механізми процесуального примусу. Стаття 135 Господарського процесуального кодексу України передбачає можливість накладення штрафу у випадках зловживання процесуальними правами або вчинення дій чи бездіяльності з метою перешкоджання судочинству. Ця норма демонструє, що дисципліна підтримується не лише шляхом загальних приписів, але й через санкційні інструменти, спрямовані на нейтралізацію недобросовісної поведінки. Додатковим дисциплінуючим механізмом виступає частина дев'ята статті 129

Господарського процесуального кодексу України, яка дозволяє покладати судові витрати на сторону, що зловживає процесуальними правами, незалежно від результатів вирішення спору. Фінансовий вимір таких наслідків підкреслює, що процесуальна дисципліна має реальне практичне значення і спрямована на попередження тактик, які створюють надмірні процесуальні витрати для суду та іншої сторони.

Окремого доктринального значення набуває теза про те, що межі реалізації процесуальних прав мають оцінюватися не ізольовано, а через поведінкову модель учасника в цілому. Підхід А. В. Смітюха, який аналізує явища серійної, штучної процесуальної активності як особливі моделі недобросовісної тактики, дозволяє поглибити розуміння дисципліни й розумності: одиничне клопотання може бути проявом добросовісного ризику, тоді як сукупність однотипних кроків, поданих у певні моменти з очевидним ефектом блокування розгляду, може свідчити про системне зловживання.[20]

Такий сукупний аналіз є особливо доречним у господарському процесі, де зловживання часто реалізуються не через один документ, а через цілісні процесуальні стратегії.

Отже, межі реалізації процесуальних прав у господарському судочинстві визначаються трьома взаємопов'язаними елементами: добросовісністю як вимогою використовувати процесуальні права за їх призначенням і не допускати їх деформації; розумністю як критерієм пропорційності, доцільності та обґрунтованості процесуальних ініціатив; процесуальною дисципліною як системою правил і стандартів поведінки, що забезпечують упорядкованість процесу, рівність сторін і можливість вирішення спору у розумний строк.

Нормативно ці межі закріплюються у статті 2 та статті 43 Господарського процесуального кодексу України, підтримуються засадами змагальності та ризику наслідків невчинення процесуальних дій, передбаченими статтею 13 цього Кодексу, а також забезпечуються інструментами процесуального примусу та витратними наслідками, передбаченими статтею 135 і частиною дев'ятою статті 129 Господарського процесуального кодексу України. [3]

У доктринальному плані підходи, сформульовані В. В. Резніковою, О. К. Намясенко, О. О. Перекрестною, О. С. Фоновою, А. В. Катричем, А. В. Смітюхом та Ю. І. Александровичем, дозволяють системно пояснити, що межі реалізації процесуальних прав є не обмеженням права на захист, а необхідною умовою його ефективності та справедливості в межах господарського судочинства.

РОЗДІЛ 2. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОВЖИВАННЯ: САНКЦІЇ, ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

2.1. Правова природа відповідальності у господарському судочинстві та її співвідношення з процесуальним примусом

Проблема правової природи відповідальності у господарському судочинстві має не лише теоретичне, а й безпосередньо практичне значення, оскільки від правильного розуміння її змісту залежить коректність застосування судом процесуальних наслідків у відповідь на недобросовісну процесуальну поведінку, зокрема на зловживання процесуальними правами. У господарському процесі відповідальність проявляється як особлива форма юридичного впливу, спрямована на забезпечення належного перебігу провадження, реалізацію завдання судочинства та підтримання процесуальної дисципліни.

Її специфіка зумовлена тим, що вона виникає не з матеріально-правових відносин між сторонами спору, а з процесуальних правовідносин між судом та учасниками справи. Відповідальність у процесі, на відміну від матеріально-правової відповідальності, не спрямована на відшкодування шкоди або відновлення порушеного права безпосередньо як результату правопорушення; її головне призначення полягає у забезпеченні ефективної процесуальної форми та недопущенні деформації судового розгляду.

Нормативне підґрунтя для застосування процесуальної відповідальності у випадках недобросовісної поведінки насамперед закладене у приписі про обов'язок добросовісного користування процесуальними правами та заборону зловживання ними. Цей стандарт закріплено у статті 43 Господарського процесуального кодексу України, яка одночасно наділяє суд повноваженням оцінювати поведінку учасників крізь призму завдання господарського судочинства, визначеного статтею 2 цього Кодексу. [3]

Саме зв'язок між завданням судочинства і добросовісністю процесуальної поведінки дозволяє охарактеризувати процесуальну відповідальність як інструмент охорони процесу: санкції та наслідки

застосовуються не для «карального» ефекту як такого, а для забезпечення можливості справедливого та своєчасного розгляду спору. У цьому сенсі господарське судочинство формує модель, у якій участь у процесі розглядається як діяльність, що передбачає не тільки права, а й процесуальні обов'язки та ризики недотримання стандартів належної поведінки.

У доктрині, орієнтованій на аналіз зловживань у господарському процесі, акцент робиться на тому, що відповідальність у процесі має охоронний і превентивний характер.

В. В. Резнікова, досліджуючи явище зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві, підкреслює, що процесуальні наслідки у відповідь на недобросовісну поведінку спрямовані на припинення деформації процесуальної форми та на запобігання повторюваним тактикам затягування чи перешкоджання. У цьому контексті відповідальність у господарському процесі доцільно розглядати як юридичний механізм, що забезпечує дієвість принципу добросовісності і перетворює його з декларації на реально застосовуваний стандарт. [16]

Такий підхід також дозволяє пояснити, чому процесуальні санкції можуть застосовуватися незалежно від того, чи буде в підсумку задоволено позов або відмовлено в ньому: їхній об'єкт не матеріально-правовий результат спору, а процесуальна поведінка та її вплив на здійснення правосуддя.

Водночас для правильної кваліфікації процесуальних наслідків важливо відмежувати процесуальну відповідальність від заходів процесуального примусу. Хоча ці категорії є тісно пов'язаними, вони не тотожні. Заходи процесуального примусу у господарському судочинстві - це юридичні засоби, які суд застосовує для забезпечення належного порядку в судовому засіданні, виконання процесуальних обов'язків та припинення дій, що перешкоджають судочинству. Їхня характерна риса полягає в оперативності та спрямованості на негайне відновлення процесуального порядку, тоді як відповідальність ширше охоплює реакцію на процесуально неправомірну або недобросовісну поведінку як таку і може мати як припиняючий, так і превентивний ефект.

У господарському процесуальному законодавстві найвиразнішим інструментом процесуального примусу є штраф, який застосовується судом у випадках, коли поведінка учасника становить загрозу нормальному перебігу процесу, зокрема коли йдеться про зловживання процесуальними правами або дії чи бездіяльність з метою перешкоджання судочинству. Такі підстави прямо передбачені у статті 135 Господарського процесуального кодексу України, яка встановлює можливість накладення штрафу як заходу процесуального примусу та пов'язує його застосування з протидією деструктивній процесуальній поведінці.

Попри те, що штраф законодавчо віднесено до процесуального примусу, за своїм змістом він одночасно має ознаки процесуальної відповідальності, оскільки містить елемент несприятливого впливу на суб'єкта, який порушив стандарт належної поведінки, і виконує превентивну функцію. Саме тому в теорії процесуального права санкційні заходи примусу нерідко розглядають як «перетин» двох категорій: вони є примусовими за способом реалізації й відповідальними за функцією правового реагування.

У господарському процесі це особливо помітно, оскільки підстави штрафу формулюються через недобросовісність поведінки й спрямованість на перешкоджання судочинству, тобто через ознаки, притаманні зловживанню. Таким чином, співвідношення відповідальності й примусу в господарському процесі доцільно розуміти як співвідношення загального і спеціального: процесуальний примус є конкретизованою формою реалізації відповідальності в тих випадках, коли закон прямо надає суду право застосувати примусовий санкційний засіб.[19]

Поряд із штрафом законодавство передбачає й інші процесуальні наслідки, які також виконують функції відповідальності за недобросовісну поведінку, але формально не завжди кваліфікуються як примусові заходи. Важливою ознакою процесуальної відповідальності в господарському судочинстві є можливість покладення судових витрат на сторону, яка зловживає процесуальними правами, незалежно від результатів вирішення спору.

Такий механізм закріплено у частині дев'ятій статті 129 Господарського процесуального кодексу України. За своєю природою це не «примус» у вузькому сенсі забезпечення порядку, а фінансово-правовий наслідок, спрямований на відновлення процесуальної справедливості та компенсаційно-превентивний ефект. Він сигналізує, що недобросовісна процесуальна поведінка не може бути «безкоштовною» для суб'єкта, який її здійснює, оскільки вона породжує додаткові витрати й затрати часу для суду й опонента. У цьому контексті відповідальність у господарському процесі набуває також функції нейтралізації процесуальної вигоди: особа не повинна отримувати переваги від затягування чи створення штучних перешкод, а покладення витрат виступає механізмом усунення такої «вигоди».

Окремим проявом процесуальної відповідальності за зловживання є можливість суду залишити без розгляду або повернути заяву, скаргу чи клопотання, якщо суд визнає їх подання зловживанням процесуальними правами. Така можливість прямо передбачена у статті 43 Господарського процесуального кодексу України. Зазначений наслідок не має природи примусу в традиційному розумінні, оскільки не передбачає застосування державного примусу до особи для виконання обов'язку; натомість він блокує використання процесуального інструменту як механізму затягування чи перешкоджання.

З позицій доктрини, зокрема в межах підходів О. К. Намясенко, такий ефект є однією з найбільш збалансованих форм реагування: суд не карає учасника лише за сам факт активності, але нейтралізує документ, якщо його подання не має добросовісного процесуального сенсу і шкодить завданню судочинства.[17]

Для теоретичного розмежування відповідальності та примусу важливо враховувати також роль судового розсуду й обов'язок мотивування. Процесуальний примус у класичному розумінні зазвичай пов'язаний із необхідністю оперативно припинити порушення порядку або забезпечити виконання прямої процесуальної вимоги. Відповідальність же, особливо у випадках зловживання, потребує більш складної оцінки: суд має встановити

недобросовісний характер дії, її суперечність завданню судочинства та обґрунтувати пропорційність обраного заходу реагування. Саме тому в контексті зловживань першорядного значення набуває відмежування недобросовісної поведінки від процесуальної помилки або добросовісного процесуального ризику: застосування штрафу або покладення витрат є допустимим лише тоді, коли суд переконливо демонструє наявність ознак зловживання, а не просто процесуальної неефективності.

У цьому аспекті підходи А. В. Смітюха, який аналізує серійні та штучні процесуальні тактики як особливі моделі «процесуальної деструкції», корисні для пояснення, чому відповідальність у процесі часто спирається не на один акт, а на сукупність поведінкових проявів, які в комплексі дають підстави для висновку про недобросовісну стратегію.[21]

Отже, правова природа відповідальності у господарському судочинстві полягає у застосуванні судом встановлених законом процесуальних наслідків і санкцій до учасника справи або його представника у відповідь на недобросовісну процесуальну поведінку, що порушує стандарт добросовісного користування процесуальними правами та суперечить завданню господарського судочинства.

Таке реагування виконує охоронну, припиняючу і превентивну функції та спрямоване на забезпечення ефективності й справедливості судового розгляду. Співвідношення процесуальної відповідальності та процесуального примусу характеризується тим, що процесуальний примус виступає спеціальною формою реалізації відповідальності у випадках, коли закон передбачає примусовий санкційний інструмент для негайної протидії деструктивній поведінці, насамперед у вигляді штрафу за статтею 135 Господарського процесуального кодексу України. Разом із тим відповідальність у господарському процесі не зводиться до примусу, оскільки охоплює також інші наслідки, зокрема покладення судових витрат за частиною дев'ятою статті 129 та фільтраційні механізми за статтею 43 Господарського процесуального кодексу України, які мають спрямованість на нейтралізацію процесуальних зловживань і відновлення належного перебігу судочинства.

2.2. Умови застосування процесуальних санкцій: обґрунтованість, доказування, межі судового розсуду

Застосування процесуальних санкцій у господарському судочинстві є юридично значущою формою реагування суду на недобросовісну процесуальну поведінку учасників справи, насамперед на зловживання процесуальними правами. Водночас такі санкції не можуть набувати характеру автоматичної реакції на будь-яку активну процесуальну позицію сторони, оскільки змагальна модель судочинства допускає процесуальний ризик, право на ініціювання спірних процесуальних питань та реалізацію різних стратегій захисту. Саме тому правомірність застосування санкцій визначається сукупністю умов, що охоплюють наявність законних підстав, належне доказування, обов'язкове мотивування, дотримання меж судового розсуду та вимогу пропорційності обраного заходу.

Першою базовою умовою є встановлення факту недобросовісної поведінки саме у тому значенні, яке закон пов'язує зі зловживанням процесуальними правами. Відповідно до статті 43 Господарського процесуального кодексу України учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, а зловживання процесуальними правами не допускається. Та сама стаття надає суду повноваження визнавати певні дії зловживанням залежно від конкретних обставин, орієнтуючи оцінку на суперечність поведінки завданню господарського судочинства.

Завдання господарського судочинства визначені статтею 2 Господарського процесуального кодексу України, і саме ця норма виконує функцію загального «цільового критерію»: процесуальні інструменти мають використовуватися для справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду спору й ефективного захисту прав, а не для створення штучних перешкод руху справи.

Другою умовою є обґрунтованість судового висновку про зловживання та обґрунтованість вибору конкретної санкції. Обґрунтованість у цьому контексті

означає, що суд має встановити фактичні обставини, які підтверджують недобросовісність, і пояснити, чому саме ці обставини свідчать про використання процесуального права не за призначенням.

Вимога, щоб судові рішення було законним і обґрунтованим, впливає зі статті 236 Господарського процесуального кодексу України. У процесуальній площині це означає, що санкція повинна спиратися на конкретні факти й логічне мотивування, а не на загальні оцінки або припущення про «небажаність» поведінки сторони. [3]

З огляду на те, що процесуальні санкції зазвичай оформлюються ухвалою, важливою є також вимога до її змісту: відповідно до статті 234 Господарського процесуального кодексу України ухвала має містити мотиви, з яких суд дійшов висновку, а також посилення на норми права, якими суд керувався. Відсутність належного мотивування створює ризик довільності застосування санкцій і підриває передбачуваність правозастосування.

Третьою умовою є належне доказування обставин, що підтверджують зловживальний характер процесуальної поведінки. Загальне правило доказування встановлене статтею 74 Господарського процесуального кодексу України: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Це правило застосовується і до ситуацій, коли одна зі сторін заявляє про зловживання іншої сторони: самі по собі твердження про «затягування» або «перешкоджання» мають бути підкріплені даними, що виявляються з матеріалів справи. [3]

Водночас стаття 74 Господарського процесуального кодексу України передбачає, що суд не збирає докази з власної ініціативи, за винятком витребування доказів у разі сумнівів щодо добросовісного здійснення учасниками процесуальних прав або виконання обов'язків щодо доказів. Це положення важливе, оскільки дозволяє суду реагувати на недобросовісні практики, не підміняючи сторони у доказуванні спору по суті, але водночас забезпечуючи належний стандарт процесуальної добросовісності.

Оцінка доказів щодо наявності зловживання здійснюється за загальним правилом статті 86 Господарського процесуального кодексу України: суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у сукупності, формуючи внутрішнє переконання на основі всебічного, повного й об'єктивного дослідження. Для кваліфікації зловживання особливу роль відіграють так звані «процесуальні факти», що зазвичай уже містяться в матеріалах провадження: повторюваність однотипних клопотань без нових підстав, ініціювання питань, які суд уже вирішив, систематичне подання заяв на стадіях, коли вони об'єктивно зривають або відтермінують розгляд, невиконання процесуальних обов'язків у спосіб, що спричиняє затягування, а також інші прояви, які в сукупності свідчать про антифункціональне використання процесуальних інструментів.

Четвертою умовою є дотримання меж судового розсуду. Господарський процесуальний кодекс не встановлює вичерпного переліку форм зловживання процесуальними правами, а визначає відкриту модель кваліфікації через критерій суперечності завданню судочинства. Така конструкція неминуче надає суду оціночні повноваження. Проте судовий розсуд не є необмеженим: він має реалізовуватися в межах закону, бути керованим правилами доказування, оцінки доказів і вимогами до мотивування. Суд має показати, чому поведінка сторони виходить за межі добросовісного користування правами, а не є проявом процесуальної помилки чи допустимого процесуального ризику. Особливої ваги набуває недопущення «підміни критеріїв», коли суд оцінює як зловживання саме по собі програшне клопотання або правову позицію, що не була підтримана судом. Належна реалізація розсуду передбачає встановлення саме недобросовісної спрямованості або недобросовісного ефекту процесуальної дії, а також пояснення, чому відповідна дія не має достатнього зв'язку з метою захисту права чи доказування.

П'ятою умовою є пропорційність обраної санкції. Господарський процес передбачає кілька механізмів реагування на зловживання, і вибір між ними повинен бути співмірним характеру порушення, його повторюваності, стадії

процесу, впливу на строки та на права інших учасників. Так, стаття 43 Господарського процесуального кодексу України дозволяє суду залишити без розгляду або повернути заяву, скаргу чи клопотання, якщо суд визнає їх подання зловживанням процесуальними правами.[3] Це є «фільтраційним» заходом, спрямованим на нейтралізацію конкретного процесуального документа як інструменту перешкоджання. Стаття 135 Господарського процесуального кодексу України встановлює можливість накладення штрафу як заходу процесуального примусу, у тому числі за зловживання процесуальними правами або дії чи бездіяльність з метою перешкоджання судочинству. Частина дев'ята статті 129 Господарського процесуального кодексу України дозволяє покласти судові витрати на сторону, яка зловживає процесуальними правами, незалежно від результатів вирішення спору. Пропорційність вимагає, щоб суд застосовував той захід, який є достатнім для припинення або запобігання зловживанню, але не створював надмірного обмеження процесуальних можливостей сторони та не мав карального характеру, не виправданого обставинами.

Окремої уваги потребує процесуальна коректність процедури застосування санкцій. Оскільки санкція є несприятливим наслідком, учаснику має бути забезпечена можливість надати пояснення та заперечення щодо тверджень про зловживання, а суд повинен зафіксувати й оцінити ці доводи в мотивувальній частині ухвали. Такий підхід впливає з логіки змагальності та рівності процесуальних можливостей і є практичним запобіжником від довільного застосування санкцій.

Таким чином, застосування процесуальних санкцій за зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві є правомірним за сукупності таких умов: встановлення зловживання як юридично значущого факту відповідно до статті 43 Господарського процесуального кодексу України з орієнтацією на завдання судочинства, визначене статтею 2 цього Кодексу; належне доказування і оцінка доказів відповідно до статей 74 і 86 Господарського процесуального кодексу України; обов'язкове мотивування судового акта відповідно до статей 234 і 236 Господарського процесуального

кодексу України; дотримання меж судового розсуду через обґрунтування недобросовісності, а не просто неуспішності процесуальної ініціативи; вибір пропорційного заходу реагування з урахуванням інструментів, передбачених статтею 43, статтею 135 та частиною дев'ятою статті 129 Господарського процесуального кодексу України.

2.3. Проблемні аспекти та напрями удосконалення механізмів протидії зловживанням

Механізми протидії зловживанню процесуальними правами у господарському судочинстві мають очевидний інструментальний потенціал, однак їх реалізація у правозастосуванні стикається з низкою труднощів, зумовлених як природою самого феномену зловживання, так і конструкцією змагального процесу. Ключова проблема полягає в тому, що зловживання, як правило, проявляється не через пряме порушення форми, а через використання формально дозволених процесуальних інструментів у спосіб, несумісний із завданням судочинства. Саме тому законодавець у статті 43 Господарського процесуального кодексу України поєднує загальний стандарт добросовісності з відкритою моделлю кваліфікації зловживання через суперечність поведінки завданню господарського судочинства, визначеному статтею 2 цього Кодексу. Відкритість конструкції забезпечує гнучкість реагування, але одночасно посилює ризик неоднакового застосування норм у подібних процесуальних ситуаціях і підвищує вимоги до аргументації судових актів.

Одним із найбільш дискусійних питань залишається межа між добросовісним процесуальним ризиком і зловживанням. Господарський процес за своєю природою допускає, що сторона ініціює процесуальні питання, які можуть бути вирішені судом не на її користь, і це є нормальним проявом змагальності та права на захист. Якщо ж на практиці формується підхід, за якого неуспішність процесуальної ініціативи ототожнюється з недобросовісністю, виникає небезпека «охолоджувального ефекту», коли сторона обмежує власну процесуальну активність через страх санкцій. У такому випадку механізми

протидії зловживанням починають впливати не на недобросовісну поведінку, а на реалізацію самого права на судовий захист, що суперечить логіці завдання судочинства та його гарантійній природі. Тому застосування наслідків, пов'язаних із протидією зловживанням, має спиратися на чітке мотивування того, чому конкретна поведінка виходить за межі допустимої процесуальної стратегії та чому вона суперечить завданню господарського судочинства.[19]

Не менш проблемним є питання доказування недобросовісності. Загальне правило статті 74 Господарського процесуального кодексу України покладає тягар доведення обставин на сторони, однак зловживання рідко доводиться «прямими» доказами наміру. Натомість воно, як правило, встановлюється через сукупність процесуальних фактів, що відображаються в матеріалах справи: повторюваність однотипних заяв без нових підстав, ініціювання вже вирішених питань, штучна стадійність і часові «піки» активності, які збігаються з моментами наближення справи до вирішення, а також непропорційний вплив певних дій на строки та ресурс суду. У таких умовах вирішальним стає застосування статті 86 Господарського процесуального кодексу України, яка вимагає оцінки доказів у їх сукупності, і саме тут проявляється потреба у відносній уніфікації підходів: або через усталення критеріїв у практиці вищих судів, або через вироблення судом стандарту оцінки поведінкової моделі учасника, а не лише окремої дії. Без цього правозастосування або надмірно «піднімає планку» доказування і фактично паралізує протидію маніпуляціям, або надмірно її «занижує» і створює ризик довільних санкцій.[11]

Проблема пропорційності санкцій і передбачуваності реакції суду також залишається відчутною. Господарський процес пропонує кілька різних за інтенсивністю механізмів: фільтраційні наслідки щодо конкретного процесуального документа, що випливають зі статті 43 Господарського процесуального кодексу України; штраф як захід процесуального примусу, передбачений статтею 135 цього Кодексу; витратний механізм у вигляді покладення судових витрат незалежно від результату спору, закріплений у частині дев'ятій статті 129. Однак практично важливо, щоб вибір між цими

інструментами був логічно пояснюваним і співмірним: коли подібні поведінкові ситуації призводять до різних наслідків без переконливого мотивування, це підриває довіру до санкційного механізму та провокує додаткові процесуальні конфлікти вже щодо самої санкції.[10] Пропорційність у таких умовах має проявлятися як у співвіднесенні суворості наслідку з інтенсивністю порушення, так і у врахуванні повторюваності та системності поведінки, її впливу на строки й витрати, а також у демонстрації того, що обраний захід є достатнім для припинення або запобігання недобросовісній практиці.

Окремого значення набуває питання меж судового розсуду. Відкритий характер статті 43 Господарського процесуального кодексу України є об'єктивно виправданим, оскільки неможливо законодавчо передбачити весь спектр процесуальних тактик, які можуть трансформуватися у зловживання. Водночас саме відкритість норми підвищує вимоги до того, як суд реалізує розсуд: його рішення повинно бути «дисциплінованим» правилами доказування, оцінки доказів і мотивування. Це означає, що застосування санкції має супроводжуватися деталізованим поясненням, у чому саме проявляється антифункціональний характер поведінки, яким чином він перешкоджає досягненню завдань судочинства, та чому конкретний засіб реагування є адекватним. Вимога законності й обґрунтованості судового рішення, зафіксована статтею 236 Господарського процесуального кодексу України, у таких справах фактично виконує роль гарантії від довільності, а вимоги до мотивування ухвали, встановлені статтею 234, забезпечують процедурну прозорість застосованого заходу.[9]

Удосконалення механізмів протидії зловживанням доцільно розуміти не як «звуження» процесуальних прав, а як підвищення якості нормативних і правозастосовних орієнтирів. На нормативному рівні перспективним є розвиток функціональних критеріїв зловживання, не шляхом створення закритого переліку, а шляхом уточнення маркерів повторюваності, очевидної безпідставності та непропорційного процесуального ефекту. Такий підхід зменшує простір для різночитань, але зберігає гнучкість, необхідну для

реагування на нові форми маніпуляцій. На рівні правозастосування визначальним стає підвищення стандартів мотивування: у рішеннях про застосування санкцій має бути чітко показано причинно-наслідковий зв'язок між конкретними процесуальними діями і перешкоджанням здійсненню правосуддя, а також аргументовано доведено пропорційність і достатність обраного заходу. Практична ефективність протидії зловживанням залежить і від усталення підходів до доказування, коли суд виходить не з пошуку «прямого умислу», а з аналізу сукупності процесуальних фактів за правилами статті 86 Господарського процесуального кодексу України, не виходячи при цьому за межі змагальності та розподілу тягара доказування, визначеного статтею 74.

Певний профілактичний потенціал має також процесуальний менеджмент справи як форма превенції зловживань. Чітка організація строків, своєчасне вирішення процесуальних питань, концентрація доказів та послідовність у реагуванні на повторні або штучні ініціативи здатні зменшити простір для маніпулятивних тактик. У цьому контексті важливим є й закріплений у статті 74 Господарського процесуального кодексу України виняток щодо витребування доказів судом у разі сумнівів у добросовісності процесуальної поведінки, оскільки він дозволяє забезпечувати «чистоту» доказового процесу без підміни сторін у доказуванні по суті спору.

Отже, проблеми протидії зловживанням процесуальними правами у господарському судочинстві концентруються навколо трьох взаємопов'язаних вузлів: відмежування зловживання від допустимого процесуального ризику, формування належного стандарту доказування недобросовісності та забезпечення пропорційного, передбачуваного застосування санкцій у межах мотивованого судового розсуду. Вирішення цих питань можливе через посилення визначеності критеріїв, розвиток практики мотивування, уніфікацію доказових підходів і використання профілактичних інструментів процесуального управління, що в сукупності дозволяє одночасно підтримувати процесуальну дисципліну та не звужувати реальний зміст права на ефективний судовий захист.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного дослідження встановлено, що зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві становить специфічне явище, яке виникає в межах формально правомірної процесуальної поведінки, однак за своєю сутністю суперечить призначенню процесуальних прав та завданню господарського судочинства. Воно проявляється через використання процесуальних інструментів не як засобу захисту чи доведення, а як механізму створення штучних перешкод руху справи, затягування розгляду, процесуального тиску або формування непропорційної процесуальної переваги. Звідси випливає принциповий висновок: кваліфікація зловживання не може ґрунтуватися лише на формальній відповідності дій процесуальним вимогам, а потребує оцінювання їх функціональної спрямованості та впливу на можливість справедливого й своєчасного вирішення спору.

Обґрунтовано, що межі реалізації процесуальних прав у господарському процесі визначаються поєднанням добросовісності, розумності та процесуальної дисципліни. Добросовісність виступає базовим стандартом, який зобов'язує учасників використовувати процесуальні права відповідно до їх призначення, а не як інструмент процедурної маніпуляції. Розумність забезпечує співмірність і доцільність процесуальних ініціатив, запобігаючи перетворенню процесуальної активності на самоціль. Процесуальна дисципліна формує порядок і передбачуваність провадження, забезпечує реальність змагальності та рівність процесуальних можливостей сторін. У сукупності ці елементи становлять правові та фактичні межі, вихід за які створює підстави для застосування заходів реагування.

Доведено, що відмежування зловживання процесуальними правами від процесуальної помилки, недбалості та добросовісного процесуального ризику має здійснюватися не за критерієм успішності чи неуспішності процесуальної дії, а за критерієм її змістовної обґрунтованості, процесуальної мети та загального впливу на перебіг розгляду. Процесуальна помилка характеризується

неправильною оцінкою фактичних чи правових підстав за наявності добросовісного наміру захисту; недбалість є неналежною організацією процесуальної діяльності й невиконанням обов'язків без обов'язкової маніпулятивної спрямованості; добросовісний процесуальний ризик є використанням дозволених засобів для захисту позиції за наявності правдоподібного обґрунтування. Зловживання ж вирізняється антифункціональним використанням процесуальних інструментів, що виявляється, зокрема, у повторюваності, очевидній безпідставності, штучності, несвоєчасності або непропорційності процесуальних ініціатив.

Встановлено, що процесуальна відповідальність за зловживання у господарському судочинстві має охоронний і превентивний характер та спрямована на забезпечення належного перебігу провадження. Її слід відмежовувати від процесуального примусу як більш вузької категорії, однак у практичному вимірі окремі заходи примусу, зокрема штраф, одночасно виконують і функцію відповідальності. У цьому сенсі механізми реагування на зловживання слугують не покаранню за саму активність, а нейтралізації поведінки, яка руйнує процесуальний порядок і суперечить цілям судочинства.

З'ясовано, що застосування процесуальних санкцій є допустимим лише за умови належного встановлення фактичних обставин, які підтверджують недобросовісність поведінки, та за умови переконливого мотивування судового висновку. Обов'язковими є дотримання правил доказування, оцінки доказів у сукупності, а також визначення меж судового розсуду, які повинні забезпечувати передбачуваність і пропорційність правозастосування. Санкція має відповідати характеру зловживання, його повторюваності, впливу на строки та процесуальні витрати, а також бути достатньою для припинення чи запобігання недобросовісній тактиці без створення надмірного обмеження права на захист.

У ході аналізу проблем правозастосування встановлено, що найбільш уразливими аспектами є неоднаковість підходів до кваліфікації зловживання в подібних ситуаціях, складність доказування недобросовісної спрямованості, ризик змішування зловживання з процесуальним ризиком, а також питання

пропорційності фінансових і процедурних наслідків. Відсутність достатньо деталізованого мотивування може призводити до довільності застосування санкцій, тоді як надмірно високі вимоги до доказування здатні нівелювати ефективність протидії маніпуляціям.

Сформульовано загальні напрями удосконалення механізмів протидії зловживанням процесуальними правами. Найбільш перспективним є розвиток єдиних критеріїв кваліфікації зловживання через підвищення визначеності маркерів повторюваності, очевидної безпідставності, штучності та непропорційного процесуального ефекту; підвищення стандартів мотивування судових актів у частині встановлення причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою учасника та перешкоджанням досягненню завдання судочинства; послідовне дотримання пропорційності у виборі санкцій з орієнтацією на припинення зловживання та усунення процесуальної вигоди від нього; використання профілактичного потенціалу процесуального менеджменту справи для зменшення простору маніпулятивних тактик. Реалізація цих підходів здатна забезпечити водночас і дієву процесуальну дисципліну, і збереження реального змісту права на ефективний судовий захист у господарських спорах.

Загалом проведене дослідження підтверджує, що відповідальність за зловживання процесуальними правами є необхідним елементом сучасного господарського судочинства, оскільки забезпечує охорону процесу від процедурних маніпуляцій, сприяє дотриманню розумних строків та підтримує принципи справедливого судового розгляду. Ефективність цього інституту залежить від балансу між активністю сторін і судовим контролем, між гнучкістю відкритих критеріїв та вимогами до їх послідовного і мотивованого застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
4. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
5. Закон України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
6. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
7. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>
8. Закон України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19>
9. Постанова Верховного Суду від 17.03.2023 у справі № 910/17906/21. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs
10. Постанова Верховного Суду від 20.04.2022 у справі № 910/12168/21. Електронний ресурс: Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
11. Постанова Верховного Суду від 06.07.2021 у справі № 922/445/21. Електронний ресурс: Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
12. Ухвала Господарського суду м. Києва у справі № 910/7945/24. Електронний ресурс: ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
13. Ухвала Господарського суду м. Києва у справі № 910/16328/24. Електронний ресурс: ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

14. Резнікова В. Відповідальність у господарському процесі за зловживання процесуальними правами та заходи процесуального примусу // *Право України*. 2017. № 9. С. 101-121.

15. Резнікова В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 95. С. 31-36.

16. Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки // *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.

17. Намясенко О. Зловживання процесуальними правами у господарському судочинстві // *Правове регулювання економіки*. 2014. № 14. С. 294-305.

18. Перекрестна О. Фінансові заходи реагування на зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві // *Вісник господарського судочинства*. 2013. № 8. С. 164-169.

19. Фонова О. С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу // *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2008. Вип. 6(74). С. 187-199.

20. Смітюх А. В. Процесуальні диверсії та зловживання процесуальними правами в умовах правової реальності України // *Вісник господарського судочинства*. 2007. № 1. С. 89-93.

21. Смітюх А. В. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/bitstreams/0bf868f3-6752-49aa-9b32-565cfc26811e/download>

22. Катрич А. В. Відповідальність як інститут господарського процесуального права // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 43. Т. 1. С. 154–156.

23. Осадча О. Г. Процесуальна відповідальність у системі юридичної відповідальності // *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 80–85.

24. Александрович Ю. І. Зловживання правом як загальна тенденція процесу. Електронний ресурс. URL: https://jnas.nbuiv.gov.ua/j-pdf/prukr_2017_8_23.pdf